

ПРОСТОРОВИЙ ДЕЙКСИС ЯК МОВНА УНІВЕРСАЛІЯ

Козлова Т. О.

Запорізький національний університет

У статті досліджено одиниці просторового дейксису на матеріалі мов різної типології й генетичної спорідненості. Особливу увагу приділено універсальності демонстративів і локативів, яка виявляється в їхньому формуванні та функціонуванні в різних формах комунікації, а також значенні цих дейктичних одиниць для процесів концептуалізації простору й кодування інформації про світ.

Ключові слова: первинний дейксис, демонстратив, локатив, семантичний синкретизм, концептуалізація простору, індексальний знак, іконічність.

Козлова Т. О. Пространственный дейксис как языковая универсалия. В статье анализируются единицы пространственного дейксиса на материале типологически и генетически различных языков. Особое внимание уделяется универсальности демонстративов и локативов, которая проявляется в их формировании и функционировании в различных формах коммуникации, а также роли этих дейктических единиц в процессах концептуализации пространства и кодирования информации о мире.

Ключевые слова: первичный дейксис, демонстратив, локатив, семантический синкретизм, концептуализация пространства, индексальный знак, иконичность.

Kozlova T. O. Spacial Deixis as Language Universal. This article investigates primary spatial deixis in typologically different, genetically related and unrelated languages. It is argued that demonstratives (this and that) and locatives (here and there) are universals. They evolve and actively function in different forms of communication to play an important role in the processes of space conceptualization and codification.

Key words: primary deixis, demonstrative, locative, semantic syncretism, conceptualization of space, indexical sign, iconicity.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження мовних універсалій традиційно орієнтовані на виявлення загальних властивостей природних мов, спільних змістових категорій, вербалізованих відповідно до типології тієї чи іншої мовної системи. Сучасна лінгвістика універсалій змістила фокус уваги з порівняльного аналізу структури й функціональних властивостей мов у бік когнітивістики й семіотики, що пов'язано з усвідомленням значення мовної варіативності для еволюції культури й пізнання. Когнітивна та семіотична інтерпретація мовних універсалій виявляє межі варіативності на всіх рівнях мови, яка, з одного боку, стримується когнітивними можливостями людини, а з іншого – уможливується пластичністю когнітивних структур і стимулюється культурно-історичними чинниками, бажанням мовців адекватно здійснити вербалізацію концептів, досягти прозорості кодування інформації про світ, гармонізувати позначуване й позначувальне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одиницям просторового дейксису присвячено низку досліджень, які зосереджують увагу на їхніх формальних, семантичних, функціональних особливостях, процесах граматикалізації [7]. Чимало праць містять порівняльний аналіз демонстративів і локативів [8; 11; 15]. Останнім часом науковці звертаються до когнітологічної інтерпретації семантики й прагматики дейктичних одиниць [5], встановлюють взаємо-

залежності між специфікою етнічної культури й граматичними засобами кодування інформації про світ [19]. Попри інтенсивність дослідження первинного просторового дейксису та його функціонування в різних мовах, факту універсальності цих одиниць майже не приділено уваги [6; 9; 14, 568-589].

Актуальність статті визначається необхідністю звернутися до інтерпретації первинного просторового дейксису в контексті мовних універсалій, з'ясувати чинники, які стимулюють типологічну, ареальну та генетичну незалежність цих одиниць.

Мета статті – розглянути одиниці просторового дейксису в різних мовах, з'ясувати їхні спільні властивості на фоні мовної специфіки. **Гіпотеза** дослідження: універсальність одиниць просторового дейксису визначається їхньою концептуальною та історичною первинністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лінгвістика універсалій встановлює спільні типологічні ознаки мов, межі варіювання тих чи тих структур як способів реалізації змістових категорій. Універсалії – це не випадкові збіги, а властивості мови, вмотивовані когнітивним апаратом людини. Вони характеризуються спільністю походження, подальшого розвитку й функціонування.

Демонстративні займенники, семантика яких реалізує опозицію «проксимальний / дистальний», функціонують в абсолютній більшості мовних систем (за винятком кера (Чад), німецької, французької, мамської (Гватемала) та деяких інших мов Західної Африки [8], де зазначений просторовий контраст вербалізовано іншими засобами).

Наявність цих одиниць у мові не залежить від хронологічного, типологічного, генетичного чи ареального параметрів: генетично ізольована японська мова - яп. *ko-* «цей» (проксимальне значення), *so-* «той» (медіальне значення), *a-* «той» (дистальне значення) [13, 116]; архаїчна (реконструйована) праіндоевропейська мова – іє. **so-/sā-* (дистальне значення), **te-/to(d)-/ki-/ko-* (проксимальне значення), **is-/i-/id-* (медіальне значення) (3, 557; 14, 1597, 1616, 1621).

Одиниці просторового дейксису відзначаються історичною стійкістю. Ізоглоси, утворені від архаїчних коренів, актуальні на всіх етапах еволюції мов: іє. **to-* «демонстр.» > герм. **thasi-* > дангл. *thes, this* > англ. *these, this* (14, 1621); пбаскськ. **har* > а баскськ. діал. (детерм. займ.) «той» (дистальне значення), *(h)ar-* (одн.), *(h)ai(e)-* (мн.) (12, 98).

Просторовий дейксис властивий різним формам комунікації, зокрема еволюційно первинним контактним мовам (наприклад, гавайський піджин – *dis / diss* “this”, *diz / dese* “these”, *daet / dat* “that”, *doz / dose* “those” [22, 35]) і жестовим мовам, у багатьох з яких відсутня фонологічна (примітка 1) диференціація понять «тут» і «цей», «там» і «той» (рис. 1). До того ж демонстративи в жестових мовах часто суміщаються з особовим дейксісом (*it, this, that*) [4, 238].

Рис. 1. Жест на позначення понять «тут» і «цей» в американській жестовій мові (4)

У креолізованих формах комунікації одиниці просторового дейксису утворюються на основі складників мови суперстрату й дуже активно залучаються до процесів омонімії й полісемії. Наприклад, у креольських мовах Карибського басейну форма *da* функціонує як вказівний займенник (*da*¹ < *that*) «той / that» (“*Da*¹ is *de*² man *da*⁴[t] buy *da*² house”), означений артикль (*da*²/*de*), особовий займенник «вони / they», прислівник «там / there» (*da*³), сполучник (*da*⁴) для поєднання частин складнопідрядного речення, частка (*da*⁵) з аспектуальним значенням прогресиву (“*Back to Africa Miss Matty? Youh no know wa yuh dah*⁵ say?” – «Назад до Африки, місс Метті? Чи Ви розумієте, що кажете?») чи прийменник (*da*⁶) з локативним або дирекціональним значеннями «у, в, на, до» тощо (“*Wen e get da*⁶ *de place*...” – «Коли він дістанеться до місця...») (5, 186). Крайній випадок омонімії демонструють вирази, у структуру яких під впливом субстратних мов інкорпоровано стале дієслово з локативним значенням *de* «бути, знаходитися, розмішатися, перебувати» (< ігбо *dị* «бути, містити в собі»), дейктичну одиницю *de* (присл.) «там / there» та особовий займенник *de* «вони / they»: “*De de de*” - “They are there”, “*De de de*” –

“Are they there?” (5, 188-189). Омонімічна концентрація сприяє салієнтності ознаки «визначеність, відомість» в семантиці виразу «конкретна група одиниць знаходиться в конкретному місці». Така розвинена омонімія не випадкова й спричинена не лише потужними процесами спрощення вимови й фонологічного вирівнювання при формуванні мішаних мов (англ. /ð/ > кариб. креол. /d/, англ. /a, e/ > кариб. креол. /e/, ігбо *í /i/* (неогублений ненапружений голосний переднього ряду високого піднесення) > кариб. креол. /e/). Симилятивність форм стимульована семантичним синкретизмом і контекстуальною гнучкістю одиниць просторового дейксису, які (залежно від комунікативної ситуації) уживаються як займенники, прислівники, детермінативи. Одиниці цих розрядів часто мають спільне походження в історії різних мов (див. нижче).

У контактних мовах функція демонстративів може поширюватися на особові займенники. Пор.: *dem* «ix / them» (“*Dey say don’t come wid dat by dem*” – «Вони кажуть не йти з ними») та *dem* «ti / those» (“*De Firestation is one ah de first place dem touriss does see, wot you tink dey saying bout us?*” – «Пожежна станція – те перше місце, яке бачать туристи. Що ти думаєш, що вони кажуть про нас?»)(5, 190).

У мові пап’яменто функції демонстративів виконують прислівники з просторовими значеннями. Тому поняття «цей будинок» буде виражено формою *e kas aki* (букв. “the house here”), а вираз *e kas* (де вилучено одиницю *aki*) буде означати лише «(конкретний) будинок» (“the house”), а не «цей будинок» [16, 18]. До цього слід додати, що в одних контактних мовах об’єднання вказівного займенника й прислівника з локативним значенням для вираження поняття «цей / той» є облігаторним, а в інших обов’язковим є повторення демонстратива. До таких належать, наприклад, англоосновні контактні мови креоліз та крію, мартинікський і реюньйонський діалекти на французькій основі, касаманський креол на португальській основі: креол. [DEM.PI.DIST.+things+DEM.DIST.] *dem things o* «ті речі», реюнь. [DEM.SG+woman+DEM.] *se famn-la* «ця / та жінка», касам. [DEM.+dog+here] *e kakor-li* «цей пес» [16, 19]. Надмірність форми (повтор дейктичного елемента) сприяє емпатизації висловлювання й спрощує декодування смислів реципієнтом.

Усталені вирази, утворені комбінацією демонстратива й локатива, наявні й у сучасних неконтактних мовах, хоча здебільшого вживані на периферії системи, наприклад, англ. *this here+N* та *that there+N*. Функціонуючи в англійській мові з XIV ст., вони збереглися в американському варіанті та інших діалектах англійської мови й уживаються в нестандартному, непрестижному мовленні. Ними послуговуються, коли необхідно акцентувати увагу реципієнта повідомлення на конкретному об’єкті, який контрастує з іншим: “... *an’ I finds them walkin all over this here Pum in Central Park, like I says to you before*” (9, 123) – «... саме цей безхатько, про якого я тобі розповідав раніше». Аналіз контекстів підтвердив, що більш частотним є вираз із проксимальним значенням, а не з дистальним, що можна пояснити актуальністю тих референтів, які розташовані в

межах дейктичної сфери суб'єкта мовлення, є важливими чи пов'язаними з ним: *"I've slept in this here bed for forty years"* – «Саме на цьому ліжку я спав сорок років» (6). У наведених прикладах емпатизація висловлювання досягається тавтологією виразу (*this here* «цей+тут»), у складі якого елемент *this* виконує вказівну функцію, а *here* – інтенсифікуючу.

Демонстративи відіграють важливу роль в оптимізації спілкування й регуляції соціальної взаємодії. У креольських мовах Карибського басейну вказівний займенник *da* "that" у поєднанні з багатозначним іменником *thing* «рiч» утворює скорочений композит, який уживається як евфемістична заміна на позначення соціально несхвального поняття ("dread talk"): *dat* «свинина» (5, 188) – *"The serious Rastafari rejects meat... Pork, despised beyond the level of other meat, becomes "dat" (that), a thing to point to, not to touch"* (виділено нами – О. К.) – «Справжній Растафарі відмовляється від м'яса... Свинину, яку ненавидять більше за будь-яке м'ясо, називають «та рiч», тобто «рiч, на яку вказують пальцем або рукою, але якої не торкаються» [20, 50].

Факти з креольських мов свідчать про вживаність демонстративів, факультативність формального розмежування «цей / той / тут» та інтегрованість складників синкрету семою «конкретний, про якого говорять, на якого вказують». Реалізація ідентифікуючої функції демонстративів суміщається з прагматичною функцією емпізи, яка активізується через контамінацію й тавтологічність аналізованих конструкцій (демонстратив+демонстратив, демонстратив+локатив), та регулятивною функцією, здійсненою через евфемізацію. Спілкуванню, яке відбувається контактними мовами, властива акцентуація на окремих сегментах змісту задля підсилення експресивності й прозорості його вираження, полегшення декодування смислів реципієнтом, регуляції процесу соціальної взаємодії.

Зазначене дозволяє дійти висновків про важливість просторового дейксісу для ранніх етапів мовного розвитку, яка виявляється в базовому характері цих одиниць, їхній спроможності слугувати основами дериватів, які співвідносяться з різними лексичними, граматичними й прагматичними категоріями.

Семантичний синкретизм властивий і демонстративам у звукових неконтактних мовах, де вони експлікують лексичні й граматичні категорії (локативності, дирекціональності, особи, означеності). Вважаємо, що семантичний синкретизм пов'язаний із категоріальною недискретністю, дифузністю на ранніх етапах мовного розвитку. Цей факт підтверджується спільністю етимологій різних категорій від протокоренів із демонстративним значенням:

– детермінативів - іє.*to- > герм. **bē/þa* «вказ. та особ. займ.» > гол. *de*, англ. *the* (3, 557; 15, 1621);

– особових і присвійних займенників - іє. *ko- «цей (демонстр.)» > *ki- > герм. **hi-/hē* «він, той, цей (вказ. займ.)» > дангл. *hē* «він» > англ. *he* «т.с.» > дангл. *him* > *him* «його (особ. займ.)», дангл. *his* > англ. *his* «його (присв. займ.)» (3, 262; 15, 1599);

– прислівників із просторовими значеннями - іє. *ko- «цей (демонстр.)» > герм. **hin(d)*- «ззаду» > дангл. *behindan* «ззаду, назад» > англ. *behind* «т.с.»,

а також герм. **hi-/hē* «він, той, цей (вказ. займ.)» > дангл. *hēr* > англ. *here* «тут» (3, 262-263; 15, 1599);

– прислівників із квантитативними значеннями (ступеня, міри тощо) - іє.*to- «демонстр.» > лат. *tantum* «(присл.) так, настільки; лише» (2, 760; 15, 1621);

– прислівників із темпоральними значеннями (іє.*to- «демонстр.» > герм. *þan- > дангл. *þonne* «тоді» > англ. *then* «т.с.», гол. *dan* «т.с.», *thenne* «т.с.», гот. *biþē* «т.с.» (3, 557));

– компаративних сполучників - іє.*to- «демонстр.» > герм. **þan(a)*- > англ. *than* «ніж (хтось, будь-коли)», дангл. *eþþa* > англ. *or* (3, 557; 15, 1621).

В. В. Левицький (3, 238, 262) припускає етимологічний зв'язок між етимонами зі статальним / екзистенційним та демонстративним значеннями: іє.*kei- «лягати, лежати; простягатися; бути» (7, 539-540; 15, 1598) та іє.*kō-/*kē-/**k(e)i*-/**k(i)io*- «тут; цей» (7, 609-610; 15, 1599). Факти формальної подібності одиниць зі значеннями «тут; цей» і «бути» у ранніх формах комунікації (контактних мовах) підтверджують вірогідність версії В. В. Левицького. Вважаємо, що формальна схожість коренів іє.*kei- «бути» та іє.*kō-/**k(e)i*- «тут; цей» відповідає схожості їхнього змісту. Умотивованість формально-змістових кореляцій для архаїчних знаків пояснюється актуальністю діаграматичного принципу іконічності: змістова подібність знаків вимагає уподібнення їхніх експонентів (див. про продуктивність іконічних знаків у лексиці індоєвропейської прамови [1]). Продовження етимона іє.*kō-/**k(e)i*- «тут; цей» орієнтовані на проксимальні значення в різних дочірніх мовах. Наприклад, лат. *cis* (простор. прийм.) «з цього боку, по цей бік» входить до складу композита *cis-alpīnus* «такий, що мешкає по цей бік Альпійських гір, тобто на південь від них» (2, 146). Ця місцевість також іменувалася лат. *Gallia Citerior* «Ближня Галлія» (2, 147) чи *Gallia togata* «Галлія Тогата» (2, 775). Відомо, що, на відміну від інших галлів, мешканці цієї місцевості (*cis-alpīnus*) носили тоги, як і римляни, а тому сприймалися як «близькі, свої» (у географічному й культурному планах) і включалися у «свій, цей простір». Від етимона іє.*kei- «лягати; бути» утворилися продовження, значення яких не обов'язково мають проксимальну сему, але об'єднуються мотивом «місце народження, походження; середина; близький». Отже, реалії, позначені рефлексамі кореня іє.*kei- «лягати; бути» залучаються до простору людини й наближені до антропоцентру (у просторовому та культурному планах): санскр. *śaya* «рука як міра довжини» (10, 1055:3), *madhyamā-sī* «розташований посередині; посередник» (10, 782:2), *manasiśaya* «такий, що міститься / перебуває в серці» (10, 784:1), лат. *cūnae* «колиска; гніздо тощо», *cūnābula* «колиска; початок; батьківщина» (2, 214). В інших мовних сім'ях також спостерігається концептуальний зв'язок «тут», «цей», «земля», «світ людини», «бути, перебувати» – пекс. *mar- «цей; тут; простір навколо мовця; земля»; пкойсан.*ŋ||*a*- «перебувати, знаходитися; дейктична база (цей, тут; там)» (11). Як бачимо, концептуалізація простору тісно пов'язана з усвідомленням екзистенції.

Приналежність до питомого складу лексики та історична стійкість цих одиниць зумовлюють їхню поліфункціональність. У багатьох мовах демонстративи й локативи суміщають дейктичну та емпатичну функції, а значення «конкретний, про якого говорять чи на якого вказують» підсилюється семантичною ознакою «саме той». Наприклад, у польській мові вказівний займенник *to* – нейтральний відносно проксимального чи дистального значення (за свідченням інформантів (Mirena Zmudziński, персональне спілкування)). Порівняймо вживання *to* «це (цей, ця)» у таких контекстах: (а) "*To ciasteczko dla Piotra*" - «Це тістечко - для Петра» і (б) "*To ciasteczko dla Marii tam*" - «Те (букв. *це*) тістечко – для Марії (там)». У прикладі (а) дистанція між мовцем і референтом відсутня (*to ciasteczko*), а в прикладі (б) вона експлікована за допомогою локатива *tam* «там». У ментальному просторі мовця наближеність / віддаленість реалії менш важлива, ніж її визначеність. Уживанням вказівного займенника з проксимальним значенням *to* «це (цей, ця)» (1, 424) досягається салієнтність референта та його ідентифікація (*to ciasteczko... tam*). Очевидно, демонстратив поступово зазнає граматикалізації в польській мові, а дистанція, встановлена в ментальному просторі комунікантів, транспонується в ситуацію порівняння (*nieten, tylko tamten* «не цей, а той» (1, 429) – «віддалений > відмінний, інший»).

У сучасних мовах прототипне проксимальне / дистальне значення все більше обмежується контрастивним контекстом (гол. *deze* «(вказ. займ.) цей, ці» > *deze en gene* «цей і той» (8, 841)) і зазнає метафоризації та граматикалізації. Про це свідчать значення похідних (*dezelfde* «той самий», *dezerzijd* «стосовно, відносно нас» (т.с.)), а також проєкція просторових зв'язків на темпоральну сферу (*schrijver dezes* «теперішня зима», *na (voor) dezen* до (після) цієї дати» (т.с.)). Отже, навколо дейктичного центру вже організовано не фізичний, а ментальний простір, у якому до мовця наближені важливі й тому салієнтні реалії життя - гол. "*Deze zaak is uitvoerig in Amerika besproken en niet hier*" – «Цю справу обговорюють в Америці, а не тут» (Wouter Jongstra, персональне спілкування).

Процеси граматикалізації одиниць просторового дейксису спостерігаються в типологічно різних, неспоріднених мовах. Наприклад, модель DEMONSTRATIVA > RELATIVA реалізується в історії англійської мови (індоевропейська сім'я), китайської мови (сино-тибетська сім'я), мовах догонів і бака (нігеро-конголезька макросім'я) [10, 114]. Х. Діссель [7] наводить вісімнадцять моделей, за якими відбуваються абстрактивізація значення й зміна функції демонстративів у діяchronії. Дослідник наполягає на односпрямованості цих змін (наприклад, демонстративний > особовий займенник, а не навпаки) і робить висновок про дифузний (лексико-граматичний) характер основ деривації.

Формування парадигми демонстративів у різних мовах також виявляє спільні ознаки на фоні різноманіття складників. По-перше, вказівні займенники діяchronічно передують особовим, питальним, рефлексивним займенникам. По-друге, аналіз глобаль-

них етимологій засвідчив, що демонстративи походять від архаїчних етимонів зі значенням «той; цей»: гіпотетична бореїська основа **HV* «той, цей» має рефлексі в євразійських (**ʔa* (**ʔe*) «той, цей» > іє. **e-n-*, **o-n-*, **e-*; палт. **é*; уральськ. **a-*, **e-*; пкартв. **ha-*; дравід. **a-/*ā*; песк. **ayə-*), афразійських (**ha*), сино-кавказьких (**ʔ[a]* > півн.кавк. **ʔə* «той»), сино-тибет. **ʔa / *ha-*, баскськ. **ha*, **ha-u(r)*), аустричних (**a* «той»), америндських (**ha*) та африканських (**Ha*) мовах (7). Для океанічних мов також реконструйовані дейктичні основи – покеан. **e/*ne* «наближений до мовця», **a/*na* «наближений до реципієнта», **o/*no* «віддалений від мовця та реципієнта» [17, 341].

Отже, демонстративи – самопороджуюча й еволюційно первинна категорія одиниць, які вербалізують базисні концепти. Результати сучасних досліджень в галузі психології переконують у тому, що просторовий дейксис важливий для продукування мовлення на ранніх етапах онтогенезу (це на стадії однослівних речень). Експериментально доведено елементарність просторових відношень, які ґрунтуються на проксимальній ознаці [23, 119]. Їхній базисний характер визначається тим, що людина першочергово спирається на знання про простір, який вона «переживає», з яким вона безпосередньо взаємодіє, в якому існує й визначає себе як центр відліку (*origo* «дейктичний центр»). Ця еґоцентрична модель проєктується на інші сфери, які конструюються ментально: «присутній фізично, існуючий» > «про якого йдеться» > «відомий, важливий».

Сучасні системи просторового дейксису варіюються за кількістю складників. Проте в історії мов поширені процеси зменшення кількості дейктичних одиниць унаслідок переходу від три- / багаточленної до двочленної опозиції «наближений» vs «віддалений». Праїндоевропейська мова віддавала перевагу тричленній опозиції (див. вище – О. К.). Така диференціація зберігалася, наприклад, в англійській мові до XIV-XVI ст., коли продовження етимона іє. **ʔ-* (герм. **jend-* > дангл. *geond* > англ. *yon, yonder*) уживалися на позначення дистанційованих від мовця, але видимих реалій, (a1300. "*Pan asked Bai quare was sarra. Abraham said, "younder wit-in"* "; 1598. "*Looke who comes younder*") (13). У сучасній англійській мові ці одиниці збереглися в пасивному шарі лексики - *yonder* (dial., arch.) (13).

Процеси переходу від тричленної опозиції до двочленної диференціації у сфері просторового дейксису спостерігаються не тільки в англійській, а й в інших системах індоевропейського ареалу. Наприклад, носії баскської мови вважають, що порівняно з одиницями (*h*)*au(r)* «цей, наближений до мовця» та (*h*)*ori* «той віддалений, але видимий», частота вживань займенника з дистальним значенням (*h*)*ura* зменшується під впливом іспанської мови, де актуальною є двочленна опозиція «близько, тут» vs «далеко, там» (Koldo Garai, персональне спілкування).

Переконані, що такі мовні зміни пов'язані зі зсувами в когніції та культурі мовців, їхньою налаштованістю на семіотизацію узагальнених,

абстрактних понять. З одного боку, мова намагається уникнути надмірності позначень і позбавляється комунікативно неефективних (синкретичних і дуже залежних від контексту ситуації) індексальних знаків. З іншого боку, відбувається оптимізація семіотичної функції мови: застосовуються складніші, ніж індекси, знаки – символи.

Більшість сучасних мов оперує двочленною опозицією (127 із 234 мов), 88 мов світу має тричленну диференціацію просторової дистанції. Системи з більшою кількістю контрастів (чотири, п'ять) малопоширені (7). Розширення систем просторового дейксісу досягається шляхом:

деталізації градуальної ознаки «ступінь наближення до комунікантів» (анд. *hedew* «той далеко», *hunūdow* «той дуже далеко»);

деталізації однієї або декількох квалітативних ознак референта - «ВЕРТИКАЛЬНЕ РОЗТАШУВАННЯ» (анд. *hegew* «той внизу», *helew* «той угорі» [2, 263]), «видимий / невидимий» (трансовгов. (Mauwake) *fa-* «тут, близько (видимий)», *een-* «там, далеко (невидимий)» [3, 117]), «ІСТОТА / НЕІСТОТА» та «ОДИНИЧНЕ / ЗБІРНЕ» (апалаї *mose* «цей (одиночне, істота)», *moxiatio* «ці (збірне, істота)», *tonu* «те (одиночне, неістота)», *tonohne* «ті (збірне, неістота)» [21, 100]), «РУХАЄТЬСЯ / НЕ РУХАЄТЬСЯ» (аустрон. *-na* «віддалятися від мовця / реципієнта», *-ta* «наближатися до мовця», *-wo* «наближатися до реципієнта» [18, 333]) тощо;

мобільності *origo* від одного ядерного актанта до іншого - «мовець» > «реципієнт» (хауса *nān* «цей, ці (наближений до мовця)», *nan* «той, ті (наближений до реципієнта)», *cān* «той, ті (віддалений від комунікантів)», *can* «той, ті (дуже віддалений від комунікантів)» [12, 324–327]).

За даними глобальних етимологій (11), найбільш розгалужені системи просторового дейксісу в алеутській (на островах між Аляскою та Камчаткою) та наукамській (Чукотка) мовах ескімосько-алеутської сім'ї. Демонстративи нараховують більше 20 одиниць на позначення просторових контрастів з урахуванням особливостей усіх складників знакової ситуації: а) відстані («близько/далеко/дуже далеко»); б) ракурсу відповідно до ядерного актанта; в) квалітативних ознак референта (горизонтальна чи вертикальна орієнтація («перед / зад», «верх / низ», «усередині / назовні»); рух, а також видимість, огляд (дальність видимості) чи визначеність, відомість. Так створюється багатомірна фізична й абстрактна (ментальна) модель простору задля орієнтації комунікантів у тій чи тій ситуації.

З огляду на тип знаковості, реалізованої системами просторового дейксісу, слід наголосити на її конкретності та індексальності. Контекстозалежність дейктичних індексальних знаків, які метонімічно залучаються до знакової ситуації (як жестова вказівка на референт), зменшується зі збільшенням їхньої абстрактності. Прозорість вираженого змісту досягається збільшенням іконічних властивостей дейктичних одиниць. Гармонізація позначуваного й позначувального актуалізується у звукосимволізмі демонстративів, збільшенні їхньої форми задля експлікації збільшення змісту. Напри-

клад, стабільними є тенденції до вираження проксимального значення структурами, що містять вузькі голосні верхнього піднесення переднього ряду, а дистального значення – синтагмами з широкими голосними низького піднесення заднього ряду [2, 263; 24, 525]). Редуплікація (подовжений вокалізм) – засоби іконічного кодування дистальних значень (анд. *hunlow* «той, розташований високо», *hunūlow* «той, розташований дуже високо» [2, 263]).

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Одиниці просторового дейксісу належать до фундаментальної частини систем вербальної й невербальної комунікації. Вони входять до складу морфологічної бази абсолютної більшості мов світу, існують в жестових і контактних мовах. Дейктичні одиниці з просторовими значеннями – самопороджений шар лексики, що вирізняється еволюційною первинністю. Семантичний синкретизм і поліфункціональність цих одиниць забезпечує їхню історичну стійкість і семіотичну гнучкість.

У мовах світу системи просторового дейксісу вирізняються кількістю складників і типом вербалізованих контрастів. Проте типологічна варіація просторового дейксісу має межі, які встановлюються когнітивними можливостями людини. Розмаїття систем просторового дейксісу уможливується екстраполяцією елементарної, орієнтованої на відстань моделі («наближений до мовця» vs «віддалений від мовця») на іншу – особово-орієнтовану модель («наближений до мовця» vs «наближений до реципієнта» тощо). Розгалуженість парадигми зумовлена ступенем деталізації зазначених моделей та їхньою комбінацією задля адекватної орієнтації в умовах спілкування. Підвищення ефективності дейктичних засобів у процесах кодування й декодування інформації досягається збільшенням їхніх іконічних та символічних властивостей. Зменшення контекстної залежності й збільшення абстрактності знаків досягається транспонуванням просторової метафори з предметної когнітивної сфери («речі») до дискурсної («спілкування»). Це призводить до функціонального розширення вказівних займенників і діахронічного переходу від базисної (жестової) функції до ідентифікаційної, емфатичної та регулятивної функцій. Тим часом екстраполяція моделі фізичного простору на ментальний простір максимізує абстрактивізацію мовних знаків, їхнє виведення з фізичних координат і залучення до дискурсивних координат комунікативної ситуації.

Перспективним вважаємо дослідження процесів поступової втрати демонстративами індексальних властивостей, їхньої іконізації та деіконізації, а також кореляції цих процесів із типологічними ознаками як мовних, так і етнокультурних систем.

ПРИМІТКИ

1. У жестових мовах параметри жесту (конфігурація кисті руки, локалізація жесту, орієнтація положення кисті щодо корпусу тіла, рухи руки та немануальні маркери) є функціональними аналогами фонем.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ, СКОРОЧЕННЯ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

* реконструйована одиниця

> розвинулося у...

англ. – англійська мова

анд. – андійська мова

аустрон. – аустронезійська одиниця

баскськ. – баскська мова

герм. – (пра)германська одиниця

гол. – голландська мова

гот. – готська мова

дангл. – давньоанглійська мова

дравід. – дравідійська одиниця

іє. – індоєвропейська прामова

кариб. креол. – карибський креол

лат. – латинська мова

палт. – протоалтайська одиниця

пбаскськ. – протобаскська одиниця

песк. – протоескимоська одиниця

півн. кавк. – північнокавказькі мови

пкартв. – протокартвельська одиниця

пкойсан. – протокойсанська одиниця

покеан. – протоокеанійська одиниця

санскр. санскрит

сино-тибет. – сино-тибетська одиниця

уральськ. – уральська одиниця

яп. – японська мова

ЛІТЕРАТУРА

1. Козлова Т. О. Іконічність у лексиці індоєвропейської прамови : [монографія] / Т. О. Козлова. – Запоріжжя : Кругозір, 2015. – 640 с.
2. Плуноян В. А. Общая морфология: Введение в проблематику : [учебное пособие] / В. А. Плуноян. М. : Едиториал УРСС, 2003. – 384 с.
3. Berghäll L. A Grammar of Mauwake / Liisa Berghäll. – Berlin : Language Science Press, 2015. – 516 p.
4. Cormier K. Pronouns / Kearsy Cormier // Sign Language: An International Handbook; Roland Pfau, Markus Steinbach, Bencie Woll, eds. – Berlin/Boston : Walter de Gruyter, 2012. – P. 227 244.
5. Deictic Conceptualisation of Space, Time, and Person / ed. by Friedrich Lenz. – Amsterdam, N. Y. : John Benjamins Publishing Co, 2003. – 274 p.
6. Denny J. P. Locating the Universals in Lexical Systems for Spatial Deixis / Peter J. Denny. University of Western Ontario. Dept. of Psychology, 1978. – 28 p.
7. Diessel H. Demonstratives: Form, Function, and Grammaticalization / Holger Diessel. – Amsterdam, New, York : John Benjamins Publishing, 1999. – 203 p.
8. Diessel H. Distance Contrasts in Demonstratives / Holger Diessel // The World Atlas of Language Structures Online Matthew ; S. Dryer & Martin Haspelmath, (eds.). – Leipzig : Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2013. Available online at <http://wals.info/chapter/41>.
9. Greenberg J. H. Some Iconic Relationship Among Time, Place and Discourse Deixis / Joseph Harold Greenberg // On Language: Selected Writings of Joseph H. Greenberg; ed. By Keith Denning & Suzanne Kemmer. – Stanford : Stanford University Press, 1990. – P. 328 343.
10. Heine B. World Lexicon of Grammaticalization / Bernd Heine, Tania Kuteva. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 387 p.
11. Here and There: Cross-linguistic Studies on Deixis and Demonstration / ed. by Jürgen Weissenborn, Wolfgang Klein. – New York, Amsterdam : John Benjamins Publishing, 1982. – 298 p.
12. Jaggar P. J. Hausa / Philip J. Jaggar. – Amsterdam, New York : John Benjamins Publishing, 2001. – 754 p.
13. Karatsu M. Sharing a personal discovery of a taste: Using distal demonstratives in a storytelling about kakuni “stewed pork belly” / Mariko Karatsu // Storytelling Across Japanese Conversational Genre ; ed. by Polly Ellen Szatrowski. Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing, 2010. – P. 113 145.
14. Language Typology and Language Universals: An International Handbook : Vol/ 1 / ed. by Martin Haspelmath. – Berlin : Walter de Gruyter, 2001. – 1856 p.
15. Manual of Deixis in Romance Languages / ed. by Konstanze Jungbluth, Federica Da Milano. – Berlin : Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2015. – 788 p.
16. Mauer Ph. Order of demonstrative and noun / Phillipe Mauer // The Atlas of Pidgin and Creole Language Structures; [ed. by Philippe Maurer, Martin Haspelmath, Magnus Huber]. – Oxford : OUP, 2013. 18 21.
17. Mosel U. Gender in Teop (Bougainville / Papua New Guinea) / Ulrike Mosel, Ruth Spriggs // Gender in Grammar and Cognition: I: Approaches to Gender. II: Manifestations of Gender; [eds. Barbara Unterbeck, Matti Rissanen, Terttu Nevalainen, Mirja Saari]. N.Y., Berlin : Walter de Gruyter, 2000. – P. 321 351.
18. Papers in Austronesian linguistics : Australian National University. Research School of Pacific Studies. Dept. of Linguistics / ed. by Ross, Malcolm. Canberra, A.C.T., Australia : Dept. of Linguistics, Research School of Pacific Studies, The Australian National University, 1992. – Vol.2–3. 430 p.
19. Perkins R. D. Deixis, Grammar, and Culture / Revere Dale Perkins. – Amsterdam, New York : John Benjamins Publishing, 1992. – 245p.
20. Pollard E. Dread Talk: The Language of Rastafari / Velma Pollard. Montreal & Kingston, London, Ithaka, McGill-Queen's Press-MQUP, 2000. – 117 p.
21. Riemer N. Introducing Semantics / Nick Riemer. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – 460 p.
22. Sakoda K. Pidgin Grammar: An Introduction to the Creole English of Hawai'i / Kent Sakoda, Jeff Siegel. – Honolulu : Bess Press, 2003. – 120 p.

23. Tracy R. Cognitive Processes and the Acquisition of Deixis / Rosemarie Tracy // Essays on Deixis ; ed. by Gisa Rauh. – Tübingen : Gunter Narr Verlag, 1983. – P. 99–149.
24. Ultan R. Size-Sound Symbolism / Russel Ultan // Universals of Human Language: Phonology ; eds. Joseph Harold Greenberg, Charles Albert Ferguson, Edith A. Moravcsik. – Stanford : Stanford University Press, 1978. – P. 525–568.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Гессен Д. Большой польско-русский словарь : в 2 т. / Д. Гессен, Р. Стыпула. – 2-е изд., испр. и доп. – М., Варшава : Русский язык – Везде Повсеместно, 1980. – Т. II. – 776 с.
2. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – 11-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз. Медиа, 2008. – 843 с.
3. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков : в 2 т. / В. В. Левицкий. – Винница : Нова книга, 2010. – Т. I. – 616 с.
4. American Sign Language: “here” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lifeprint.com/asl101/pages-signs/h/here.htm>.
5. Dictionary of Caribbean English Usage / [ed. by Richard Allsopp]. – New York : Oxford University Press, 1996. – 699 p.
6. English Oxford Dictionaries. Dictionary (US). Oxford University Press, 2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://en.oxforddictionaries.com/definition/us/this_here.
7. Indo-European Etymological Dictionary – Indogermanisches. Etymologisches Wörterbuch (J. Pokorny, 1959). A Proto-Indo-European language lexicon, and Etymological Dictionary of Early Indo-European languages [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dnghu.org/indoeuropean.html>.
8. Kramers Handwoordenboek Engels-Nederlands/Nederlands- Engels. – Veertigste druk / [ed. by H. Coenders]. – Houten : Het Spectrum, 1996. – 1582 p.
9. Maggio M. Sifting Through the Madness / Mike Maggio. Xlibris Corporation : 2001. 154 p.
10. Monier-Williams M. A Sanskrit-English Dictionary: Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages / Sir Monier Monier-Williams. – Köln : Universität zu Köln Institut für Indologie und Tamilistik, 2012. – 1333 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/monier/> – Cologne Digital Sanskrit Dictionaries.
11. Starostin S. The Tower of Babel. Evolution of Human Language Project. An Etymological Database Project in Conjunction with the Global Lexicostatistical Database [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://starling.rinet.ru/main.html>.
12. Trask R. L. Etymological Dictionary of Basque / R. L. Trask. – Sussex, UK : The University of Sussex, 2008. – 418 p.
13. The Oxford English Dictionary [Electronic resource]. – CD-ROM, version 3.1. – 2nd ed. — Oxford : Oxford University Press, 2004.
14. Watkins C. Indo-European and the Indo-Europeans / Calvert Watkins // American Heritage Illustrated Dictionary. – 3rd ed. – Boston, N. Y. : Houghton Mifflin Co, 1993. – P. 1573–1625.

СЛОВА ПОДЯКИ

Дякуємо В. Йонгстру (Нідерланди), К. Гарай (Іспанія) та М. Змуджинській (Польща) за допомогу й надання інформації стосовно голландської, баскської й польської мов.